

УДК 94(474.51)+904:72«16/17»

О.М. БОНДАР

«Солдатська слобода» в Чернігові: втрачена пам'ятка містобудування XVII–XVIII ст.

У статті розглядається історичний район Чернігова XVII–XVIII ст. відомий як Солдатська слобода або Острог. Вірогідно, його виникнення відноситься до кінця 1650-х років, оскільки саме в цей час до Чернігова було введено московський військовий гарнізон на чолі з воєводою. Це була невелика фортеця підпрямокутної форми біля підніжжя Верхнього замку, обнесена гостроколом. Входи до «Острогу» вели через дві брами. Забудова «Острогу» мала центральну вулицю та декілька провулків. Там знаходилися склади провіанту, комори, кінний двір і караульні приміщення. Після 1750-х років його укріплення взагалі зникають. Забудова Острогу зберігалася до кінця XVIII ст. Проте, вже на початку XIX ст. вона була знищена. На цьому місці виріс новий район міста з регулярним плануванням. У 1960-х роках значну частину залишків Острогу знищено під час будівництва річкового порту.

Ключові слова: Чернігів, Острог, Солдатська слобода, фортифікація.

У другій половині XVII ст. Чернігів переживав період відродження після майже чотирьохсотлітнього занепаду. В цей час було відновлено та значно перебудовано такі укріплені частини міста, як Верхній замок, Фортеця (Дитинець), Форштадт (Окольний град). Також у другій половині XVII ст. знову забудовувалися і т.зв. Підзамчя [5, с. 125]. На цій території виникає ще один укріплений район міста, відомий як Солдатська слобода або Острог.

Зазвичай дослідники зосереджували основну свою увагу на вивченні таких частин міста, як Верхній замок, Фортеця, монастирі, оминаючи увагою Солдатську слободу [1]. Тому дослідженню цієї території міста присвячено не так багато праць. Найбільш ґрунтовною на сьогодні є стаття О.В. Шекуна та О.М. Веремейчик, які на основі археологічних матеріалів намагалися довести тотожність місця розташування Острогу XVII–XVIII ст. з літописним Острогом XII–XIII ст. Так, О.В. Шекуном ще на початку 1980-х років на місці укріплень XVII–XVIII ст. були виявлені залишки більш раннього валу, спорудження якого відноситься, ймовірно, до X ст. [2]. Проте це потребує подальших досліджень.

Найперша згадка про чернігівський Острог відноситься до 1682 р. і міститься в «Розписному списку»: «Нижній острог стоячей, где живут старые осадные сидельцы. Ставлен острог в одно бревно осиновыми бревнами. И с того острога двои проезжие ворота. И тот острог весь ветх и во многих местах повалился» [6, с. 89]. Судячи з того, що укріплення описуються як такі, що вже руйнуються, можна припустити, що острог-гострокіл було збудовано за 20–25 років до складання «Розписного списку» 1682 р. Вірогідно, це відбулося наприкінці 1650-х років, коли до Чернігова було введено гарнізон московський військ, – спеціально для його розміщення на території міста. Наступна згадка про

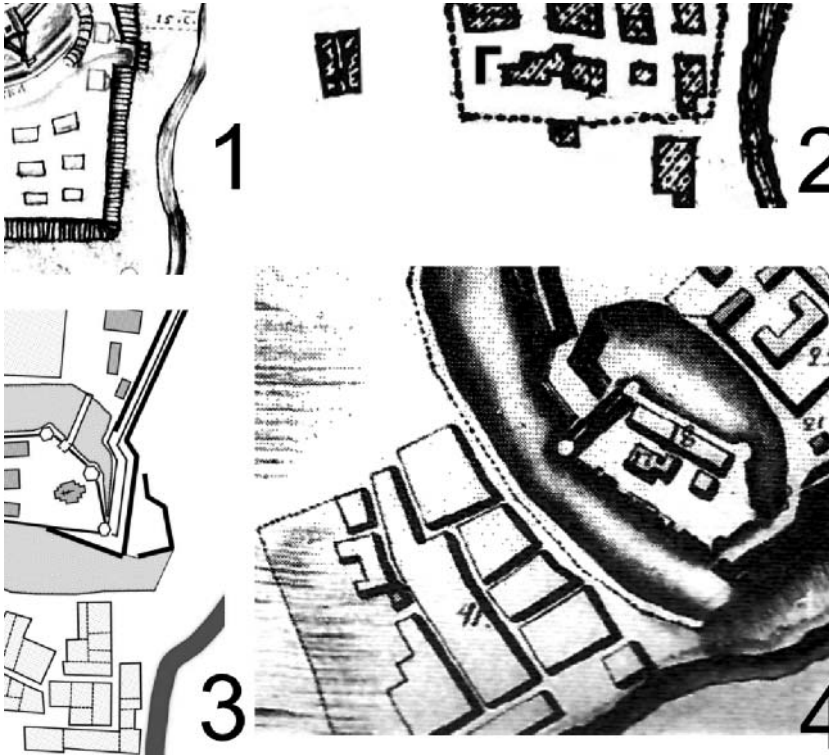

Рис. 1. Солдатська слобода (Острог) в Чернігові: 1. на «Абрисі Чернігівському» 1706 р.; 2. на плані А. де Бринї 1730 р. (за Ф. Ласковським); 3. на плані 1757 р. (прорисовка автора); 4. на плані 1786 р. «Острог» міститься в «Розписному списку 1701 р.»: «Острог соснового лесу, в нем двои ворота да калитка, по мере кругом его 232 сажени, в высшину два сажени, без обломов» [6, с. 92]. Як видно – старий осиковий гострокіл, згаданий у 1682 р. був замінений на новий, сосновий, заввишки понад 4 м. Залишки цих оборонних споруд Острогу були зафіксовані під час археологічних досліджень у 1982 р. О. Шекуном [2, с. 60].

Перше зображення Острогу відноситься до 1706 р. і міститься на «Абрисі Чернігівському». На малюнку він позначений як «Слобода салдатская» у вигляді прямокутного в плані укріплення з гостроколу (Рис. 1.1). До нього вело двоє воріт: перші – із заходу, а другі – зі сходу. Над західною брамою знаходилася невелика башта. Східна брама являла собою ворота без башти у вигляді хвіртки. Також на малюнку присутній запис про те, що кругом острогу 170 сажнів. Ще один вхід на територію цього укріплення вів прямо із Верхнього замку по схилу тераси. На «Абрисі» він позначений у вигляді сходів.

Звертає на себе увагу те, що у описі 1701 р. та на «Абрисі» подані різні розміри периметру укріплень Солдатської слободи. Цю розбіжність можна пояснити тим, що в 1701 р. було дано загальний периметр укріпленої площі, а на «Абрисі» позначена довжина лише гостроколу зі східного, південного і західного боків, оскільки укріплення зі сторони Верхнього замку в Острогу були відсутні. Довжина північної неукріпленої частини за планом А. де Бриньї складає близько 55 сажнів. Різниця між обмірами 1701 р. та 1706 р. складає 62 сажні. Тобто числові показники, зважаючи на неточність вимірів того часу, майже однакові.

Як уже зазначалося, О.В. Шекун у 1982 р. проводив земляні роботи на території колишньої Солдатської слободи. Ним були знайдені та зафіксовані залишки укріплень XVII–XVIII ст. у вигляді вертикально поставлених паль, вірогідно, гостроколу, біля підніжжя Верхнього замку [2, с. 62].

Слід проаналізувати забудову Острогу у другій половині XVII–XVIII ст. За «Розписним списком» 1682 р., у ньому знаходилися: «почтовой двор, где стоят государевы почтовые лошади, а на нем сарай пятнадцать сажень, огорожен плетнем. Да на том же дворе изба для караульщикова и почтовых гонцов. В нижнем остроге кружечной двор. На нем строения: светлица да черная изба, погреб с выходом» [6, с. 91]. Проте вже до початку XVIII ст. зберігся лише «кружечний двір», інші споруди було знесено, а на їхньому місці побудовано нові, про що й свідчить «Розписний список» 1701 р.: «В нижнем остроге: на кружечном дворе изба, да к ней приделан чулан. Да у кружечного двора погреб дубовый мерою 3-х сажень 3-х аршинных для постановки вина и пива, над погребом анбар покрыт на стропилах дранью. Три избы воеводские крыты дранью». [7, с. 92].

На «Абрисі» забудова Солдатської забудови представлена позначеними схематично 21 прямокутниками споруд, що розташовані по 7 штук у 3 ряди. Біля східних воріт також позначено ще дві споруди з двосхилим дахом, що, вірогідно, являли собою караульні для сторожі. Загалом, порівнюючи письмові описи та «Абрис», видно, що останній не відображав точну ситуацію, оскільки всі споруди, зображені на ньому, мають однакові розміри, що суперечить письмовим джерелам та планам більш пізнього походження.

Більш-менш детальні зображення Острогу відносяться вже до 1730–1740-х років (плани А. де Бриньї та Д. де Боскета) (Рис. 1.2). На них укріплення представлені у вигляді гостроколу, що утворював прямокутну трапецію. Внутрішня його забудова між 1730 та 1740 р. залишалася незмінною. Так, із заходу на схід пролягала головна вулиця, до якої перпендикулярно з півночі та півдня примикали невеличкі провулки.

З 1750-х років уже повністю зникають оборонні споруди навколо нижнього Острогу. Вірогідно, останній період їх існування припав на кінець 40-х років XVIII ст., оскільки гострокіл, що оточував солдатську слободу, ще був позначений на плані Д. де Боскета. На плані 1757 р. структурна забудова Солдатської слободи ще зберігала свою схожість із попереднім періодом, але гострокіл

уже відсутній (Рис. 1.3). Також слід зазначити, що в описі фортифікацій міста 1766 р. згадки про Солдатську слободу або Острог взагалі відсутні [3, с. 52–54]. Лише на плані 1786 р. огорожа у вигляді паль позначена у південній частині, на місці Острогу, однак вона проходила місцями і не являє суцільну оборонну лінію (Рис.1.4). Можна припустити, що ця огорожа у 1786 р. відігравала роль не укріплень, а звичайного паркану. Пізніше площа колишньої Солдатської слободи починає збільшуватися та змінює систему забудови, перетворюючись на звичайний район неукріпленого міста. Сьогодні східна частина залишків Острогу знаходиться під приватною забудовою району «Кавказ» (вул. Нова), а західна – знищена в процесі будівництва Річкового вокзалу.

Загалом, слід зазначити, що обороноздатність нижнього Острогу була дуже низькою. Чотириметровий гострокіл у час, коли артилерія широко застосовувалася при веденні облогових військових дій, не мав жодних шансів вистояти. Ймовірно, головна роль оборонних стін Острогу зводилася до забезпечення гарнізонних провіанту. Тим паче, що у випадку захоплення ворогом Верхнього замку гарнізон Острогу опинявся у пастці, де його обстрілювали зверху. Тому під час облоги всі з Острогу мали перейти до Верхнього замку та Фортиці.

Зведення подібних нижніх острогів не є поодиноким явищем для Чернігово-Сіверщини доби Гетьманщини. Досить схожий нижній острог знаходився поряд з цитаделлю в сотенному містечку Сосниці.

Джерела та література

1. *Вечерський В. В.* Система укріплень Чернігова ранньомодерного часу – втрачена пам'ятка українського містобудівного мистецтва / В. В. Вечерський // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 540–553.
2. *Веремейчик Е. М.* К вопросу о Черниговском остроге / Е. М. Веремейчик, А. В. Шекун // Стародавній Іскоростень та слов'янські гради. Збірка наукових праць. – Коростень, 2008. – Т. 1. – С. 55–64.
3. Из описания города по Генеральной ревизии Черниговского полка // Чернигову 1300 лет. Сборник документов и материалов. – К., 1990. – С. 52–54.
4. *Карнабіда А. А.* Чернігів: Архітектурно-історичний нарис. – 2-е вид. / А. А. Карнабіда. – К., 1980. – 128 с.
5. *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К., 2006. – 496 с.
6. *Половникова С. О.* «Росписной список» Чернігівської фортеці 1682 р. / С. О. Половникова // Чернігівська старовина: збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 88–100.
7. *Харламов В. О.* Розписний список Чернігова 1701 р. / В. О. Харламов // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С. 91–92.
8. *Яцура М. Т.* Чернігів. Короткий історичний нарис / М. Т. Яцура, І. І. Єдомаха. – К., 1958. – 136 с.

Бондарь А.Н. «Солдатская слобода» в Чернигове: утраченный памятник градостроительства XVII – XVIII ст.

В статье рассматривается исторический район Чернигова XVII–XVIII вв. известный как Солдатская слобода или Острог. Вероятно, его возникновение относится к концу 1650-х гг., поскольку именно тогда в Чернигов был введен московский военный гарнизон во главе с воеводой.

Это была небольшая крепость подпрямоугольной формы у подножия Верхнего замка, обнесенная частоколом. Выходы из Острога вели через двое ворот. Застройка Острога имела центральную улицу и несколько переулков. Там находились склады провианта, кладовые, конный двор и караульные помещения. После 1750-х гг. укрепления исчезают окончательно, а сама планировка застройки сохранялась до конца XVIII в. Однако, уже в начале XIX в. она была уничтожена. На этом месте вырос новый район города с регулярной планировкой. В 1960-х гг. значительная часть остатков Острога была уничтожена при строительстве речного порта.

Ключевые слова: Чернигов, Острог, Солдатская слобода, фортификация.

Bondar O.N. The «Soldier settlement» in Chernihiv: lost monument of the urban development in 17–18 centuries

The article examines the historic district of Chernihiv in 17–18 centuries and called the Soldiers settlement or Ostroh. Scientists study it paid very little attention. Today we have several sources that can help recreate its appearance and interior layout. The Ostroh was pictured on the «Abrys of Chernihiv» and plans of city A. de Bruyne 1730 and D. de Bosquet 1740.

Ostroh was founded in the late 1650-ies. At this time in Chernihiv was introduced Moscow garrison headed by governor. It was a small rectangular fortress at the foot of the Verhnyi Zamok. This fortress was fortified stockade. The exits from the Ostroh were through two gates. The Western Gate had a small tower. The Eastern gate was a simple design without a tower. Ostroh's plan had the main street and a few side streets. There were warehouses provisions, storerooms, stables and guard premises located in the fortified area. But this fortress was very weak. These fortifications could not withstand the artillery. After 1750s the strengthening disappear completely, and it lay building continued until the end of the 18th century. However, at the beginning of the 19th century it was destroyed. At this place was built a new area of the city with a regular layout. In 1960 significant part of the remains of Ostroh was destroyed during the construction of the Chernihiv's river port.

There is not a single house or construction that would remind of the Ostroh today. Archaeological excavations are only can give more information about this historic part of Chernihiv.

Keywords: Chernihiv, Ostroh, Soldier settlement, fortification.

Подано до друку: 13.05.2014 р.

УДК 72.02:2-523.41(09)(477.51-25)«1818/1820»

О.М. ВАНЖУЛА

**Ремонтні роботи 1818–1820 років
у чернігівському Спасо-Преображенському
соборі за проектом губерньського архітектора
Антон Карташевського**

У статті публікуються нові архівні документи, які розкривають основні етапи ремонтних робіт 1818–1820 років у чернігівському Спасо-Преображенському соборі, проведених за проектом губерньського архітектора А. Карташевського.

Ключові слова: Спасо-Преображенський собор, губерньський архітектор, ремонтні роботи, Антон Карташевський.

Спасо-Преображенський собор – пам'ятка давньоруської архітектури, яка протягом століть мала статус першого храму міста Чернігова. Важливою складовою частиною його історії є архітектурні перебудови, яких кафедральний собор зазнав протягом дев'яти століть свого існування. Вивчення цієї теми